

Μάικλ Γουόλζερ

Τι σημαίνει να είσαι φιλελεύθερος

ΜΑΪΚΛ ΓΟΥΟΛΖΕΡ

ΤΙ ΣΗΜΑΙΝΕΙ ΝΑ ΕΙΣΑΙ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΟΣ

Μετάφραση-επιμέλεια: Θανάσης Κουραβέλος

Η-ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΟ
ΑΘΗΝΑ - ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 2023

Τίτλος πρωτότυπου: Walzer Michael, "What it means to be liberal", *Dissent*, 67(2):73-82, 2020. Αποσπάσματα του άρθρου δημοσιεύτηκαν στην *Εφημερίδα των Συντακτών*, σε μετάφραση του Θανάση Γιαλκέτση, στις 17.10.2020, με τίτλο «Φιλελεύθερος σοσιαλισμός».

Προτεινόμενος τρόπος παραπομπής: Γουόλζερ Μάικλ, *Τι σημαίνει να είσαι φιλελεύθερος*, Η-Εκδόσεις Πολιτειακό, Αθήνα 2023 (Ανακτήθηκε από το <http://www.politeiako.gr/> στις xx.xx.xxxx).

Για περισσότερες πληροφορίες: <http://www.politeiako.gr/>

Για τον συγγραφέα

Ο Μάικλ Γουόλζερ (1935-) είναι αμερικανός πολιτικός φιλόσοφος, δημόσιος διανοούμενος, ομότιμος καθηγητής κοινωνικών επιστημών στο Ινστιτούτο Προηγμένων Μελετών του Πανεπιστημίου Πρίνστον και ομότιμος εκδότης του περιοδικού *Ντίσεντ*. Στα ερευνητικά του ενδιαφέροντα συγκαταλέγονται η θεωρία του δίκαιου πολέμου, η δικαιοσύνη ως «σύνθετη ισότητα», η ανεκτικότητα, ο φιλελεύθερος σοσιαλισμός, η αλληλεπίδραση πολιτικής και θρησκείας και η ιστορία της εβραϊκής πολιτικής σκέψης. Η διδακτορική του διατριβή με τίτλο «Η επανάσταση των Αγίων: μια μελέτη για τις απαρχές της ριζοσπαστικής πολιτικής» πραγματεύεται τη συμβολή των καλβινιστών και των πουριτανών στην Αγγλική Επανάσταση του δέκατου έβδομου αιώνα. Στα ελληνικά κυκλοφορούν, μεταξύ άλλων, τα έργα του *Περί ανεκτικότητας* (Καστανιώτη, 1998), *Δίκαιοι και άδικοι πόλεμοι* (Ιωλκός, 2008), *Έξοδος και επανάσταση* (Άρτος Ζωής, 2015) και *Στη σκιά του Θεού* (Άρτος Ζωής, 2018). Το 2006, ανακηρύχθηκε επίτιμος διδάκτορας του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Τι σημαίνει να είσαι φιλελεύθερος

Μάικλ Γουόλζερ

ΕΙΝΑΙ Ο ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΣ ένας «-ισμός» όπως όλοι οι άλλοι; Νομίζω ότι κάποτε ήταν. Τον δέκατο ένατο αιώνα και, για κάμποσα χρόνια, τον εικοστό, ο φιλελευθερισμός υπήρξε μια ολοκληρωμένη ιδεολογία: ελεύθερες αγορές, ελεύθερο εμπόριο, ελευθερία λόγου, ανοικτά σύνορα, ελάχιστο κράτος, ριζοσπαστικός ατομικισμός, πολιτικές ελευθερίες, ανεξιθρησκεία, μειονοτικά δικαιώματα. Ωστόσο, αυτή η ιδεολογία αποκαλείται πλέον ελευθερισμός, με την πλειονότητα όσων ταυτοποιούνται ως φιλελεύθεροι να την απορρίπτουν – τουλάχιστον, εν μέρει. Ο φιλελευθερισμός στην Ευρώπη εκπροσωπείται στις μέρες μας τόσο από το γερμανικό Ελεύθερο Δημοκρατικό Κόμμα που είναι ελευθεριστικό και δεξιό, όσο και από τους Φιλελεύθερους Δημοκράτες στο Ηνωμένο Βασίλειο, οι οποίοι, στριμωγμένοι ανάμεσα στους συντηρητικούς και τους σοσιαλιστές, υιοθετούν πολιτικές και των δύο, ελλείψει ευδιάκριτου, δικού τους στίγματος. Ο φιλελευθερισμός στις Ηνωμένες Πολιτείες είναι η ξεθυμασμένη μας εκδοχή για τη σοσιαλδημοκρατία, όπως στον «Νιου Ντιλ φιλελευθερισμό». Ούτε αυτός όμως διαθέτει ευδιάκριτο πολιτικό στίγμα, όπως διαπιστώθηκε από τη μεταπήδηση αρκετών φιλελεύθερων αυτού του τύπου στο νεοφιλελεύθερο στρατόπεδο.

Οι «φιλελεύθεροι» παραμένουν μια αναγνωρίσιμη ομάδα. Θεωρώ ότι οι αναγνώστες του *Ντίσεντ* ανήκουν σε αυτή. Προσδιοριζόμαστε καλύτερα με ηθικούς παρά με πολιτικούς όρους: είμαστε ανοικτόμυαλοι, γενναιόδωροι, ανεκτικοί, έτοιμοι να ζήσουμε χωρίς βεβαιότητες, έτοιμοι για αντιπαραθέσεις στις οποίες δεν νιώθουμε υποχρεωμένοι να επιβληθούμε. Οποιαδήποτε και αν είναι η ιδεολογία μας, οποιαδήποτε και αν είναι η θρησκεία μας, δεν είμαστε δογματικοί· δεν είμαστε φανατικοί. Οι δημοκράτες σοσιαλιστές, όπως εγώ, μπορούν και πρέπει να είναι φιλελεύθεροι με αυτή την έννοια. Αποτελεί, νομίζω, αυτονόητη προϋπόθεση, αν και, φυσικά, όλοι γνωρίζουμε σοσιαλιστές που δεν είναι ούτε ανοικτόμυαλοι ούτε γενναιόδωροι ούτε ανεκτικοί.

Ωστόσο, η πραγματική μας σχέση, η πολιτική μας σχέση, με τον φιλελευθερισμό είναι άλλου τύπου. Σκεφτείτε τον ως επιθετικό προσδιορισμό: είμαστε, ή πρέπει να είμαστε, φιλελεύθεροι δημοκράτες και φιλελεύθεροι σοσιαλιστές. Είμαι επιπλέον φιλελεύθερος εθνικιστής, φιλελεύθερος κοινοτιστής και φιλελεύθερος Εβραίος. Το εν λόγω επίθετο λειτουργεί με τον ίδιο τρόπο σε όλες αυτές τις περιπτώσεις. Στόχος μου εδώ είναι να περιγράψω την επίδρασή του σε καθεμία από αυτές. Όπως όλα τα επίθετα, το «φιλελεύθερος» αλλοιώνει και εμπλουτίζει το ουσιαστικό του οποίου προηγείται· άλλες φορές επιδρά αντιβαρικά, άλλες αναζωογονητικά, άλλες μεταμορφωτικά. Δεν καθορίζει το «είναι» μας, αλλά τον τρόπο του «είναι» μας – πώς υλοποιούμε τις ιδεολογικές μας δεσμεύσεις.

Ο συντηρητικός συγγραφέας Μπρετ Στίβενς όρισε πρόσφατα τον λαϊκισμό ως τον θρίαμβο της δημοκρατίας επί του φιλελευθερισμού. Υπονόησε, μάλλον, τον θρίαμβο της πλειοψηφικής δημοκρατίας επί των φιλελεύθερων της αντίβαρων. Η φιλελεύθερη δημοκρατία θέτει όρια στην αρχή της πλειοψηφίας – συνήθως μέσω ενός συντάγματος, το οποίο εγγυάται τα ατομικά δικαιώματα και τις πολιτικές ελευθερίες, καθιερώνει ένα ανεξάρτητο δικαστικό σύστημα έτοιμο να επιβάλει τις συνταγματικές εγγυήσεις και διασφαλίζει έναν ελεύθερο Τύπο έτοιμο να τις υπερασπιστεί. Οι πλειονότητες δεν μπορούν να δράσουν, ή να δράσουν σύννομα, παρά μόνο εντός των συνταγματικών ορίων. Όπως ισχύει για όλα σε μια δημοκρατική πολιτεία, τα όρια διαμφισβητούνται τόσο νομικά όσο και πολιτικά. Ωστόσο, αυτές οι διαμάχες δεν επιλύονται μέσω της πλειοψηφικής αρχής, αλλά μόνο μέσω πολύ πιο σύνθετων και μακρόσυρτων διαδικασιών, παρεμποδίζοντας την ανατροπή οποιουδήποτε υφιστάμενου συνόλου δικαιωμάτων και ελευθεριών.

Δεν προτίθεμαι να αρνηθώ τη σπουδαιότητα του λαϊκού παράγοντα. Το μεγαλειώδες επίτευγμα της δημοκρατίας είναι η συμπερίληψη απλών ανθρώπων, όπως εσείς και εγώ, στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων. Στην πραγματικότητα, το επίθετο «φιλελεύθερος» εγγυάται ότι άπαντες όντως συμπεριλαμβάνονται – καθώς υπήρξαν εν πολλοίς αποκλεισμένοι στις υπάρξασες δημοκρατίες από την Αθήνα έως τις Ηνωμένες Πολιτείες. Τα πολιτικά δικαιώματα και οι πολιτικές ελευθερίες αποδίδονται αυτοδικαίως σε κάθε μέλος της πολιτικής κοινότητας – Εβραίους, μαύρους, γυναίκες, οφειλέτες, εγκληματίες, πένητες. Όλοι μας λαμβάνουμε μέρος στις δημόσιες αντιπαραθέσεις, οργανώνουμε κοινωνικά κινήματα και πολιτικά κόμματα και συμμετέχουμε σε εκλογικές εκστρατείες. Αλλά ακόμα και όταν αναδεικνυόμαστε νικητές, υπάρχουν όρια αναφορικά με την έκταση των αποφάσεών μας. Έτσι, οι λαϊκιστές δημαγωγοί δεν νομιμοποιούνται να ισχυρίζονται ότι, εφόσον επικρατήσουν στις εκλογές, αντιπροσωπεύουν ή ενσαρκώνουν τη «λαϊκή βούληση», με συνέπεια να μπορούν να κάνουν ό,τι θέλουν. Στην πραγματικότητα, υπάρχουν πολλά που δεν μπορούν να κάνουν.

Αυτό που διακαώς επιθυμούν είναι να περάσουν νόμους έτσι ώστε να κλειδώσουν τη νίκη τους στις επόμενες εκλογές, οι οποίες πιθανότατα θα αποδειχθούν ως οι τελευταίες κανονικές εκλογές. Επιτίθενται στους δικαστές και τους δημοσιογράφους· ακυρώνουν τις συνταγματικές εγγυήσεις· υφαρπάζουν τον έλεγχο των ΜΜΕ· αναδιατάσσουν το εκλογικό σώμα, αποκλείοντας μειονοτικές ομάδες· εκφοβίζουν ή καταστέλλουν ενεργά τους ηγέτες της αντιπολίτευσης – όλα στο όνομα της πλειοψηφικής αρχής. Είναι, όπως ο ούγγρος πρωθυπουργός Βίκτορ Ορμπαν έχει πει, «ανελεύθεροι δημοκράτες». Οι νίκες των λαϊκιστών αποτελούν εφιάλη για όλους όσοι βρεθούν στην ηττημένη πλευρά, κυρίως μάλλον για τους φιλελεύθερους δημοσιογράφους, την καθημερινή φωνή της αντιπολίτευσης, οι οποίοι συχνά κατηγορούνται άδικα για διαφθορά ή αντικυβερνητική δράση και φυλακίζονται. Και αν οι λαϊκιστές, παρόλες τις προσπάθειές τους να εξασφαλίσουν τη νίκη, ηττηθούν κάποια στιγμή στις εκλογές, αυτό θα αποτελέσει εφιάλη για αυτούς

– εφόσον εμείς, οι φιλελεύθεροι δημοκράτες, πιστεύουμε ότι η υπονόμευση του συντάγματος και η καταπάτηση των πολιτικών δικαιωμάτων συνιστούν αξιόποινες πράξεις. Το διακύβευμα είναι υψηλό όταν πολιτεύεσαι με αυτόν τον τρόπο. Χάνεις μία εκλογική μάχη, χάνεις την εξουσία και πας φυλακή.

Τα φιλελεύθερα αντίβαρα στη δημοκρατία διώχνουν κατά κάποιον τρόπο τους εφιάλτες όλων των συμμετεχόντων. Μειώνουν το διακύβευμα της πολιτικής σύγκρουσης. Η εκλογική ήττα δεν συνεπάγεται την αποστέρηση κανενός πολιτικού σου δικαιώματος – συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος στην αντιπολίτευση και της συνεπαγόμενης ελπίδας επανεκλογής. Η κυβερνητική εναλλαγή αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Προφανώς, κανένας αξιωματούχος δεν θέλει να εναλλαχθεί, αλλά όλοι οι αξιωματούχοι αποδέχονται και ζουν με τους κινδύνους της εναλλαγής. Αυτοί οι κίνδυνοι, ωστόσο, δεν συμπεριλαμβάνουν την καταστολή και τη φυλάκιση. Χάνεις μία εκλογική μάχη, χάνεις την εξουσία και πας σπίτι.

Τα αντίβαρα που επιβάλλονται από το επίθετο «φιλελεύθερος» κατανοούνται με τον ίδιο ακριβώς τρόπο από τον ιταλό σοσιαλιστή Κάρλο Ροσέλι, έναν από τους ηγέτες της αντιφασιστικής αντίστασης των δεκαετιών του 1920 και του 1930 και συγγραφέα του έργου *Φιλελεύθερος σοσιαλισμός*, το οποίο αποτελεί ένα από τα έργα αναφοράς μου για το παρόν κείμενο. Το επίθετο «φιλελεύθερος» παραπέμπει, γράφει, σε «ένα σύνολο κανόνων του παιχνιδιού που όλα τα αντιμαχόμενα μέρη δεσμεύονται να τους σεβαστούν· πρόκειται για κανόνες που στοχεύουν στη διασφάλιση της ειρηνικής συμβίωσης των πολιτών ...· στον περιορισμό, των αναπόφευκτων και μάλιστα επιθυμητών συγκρούσεων, εντός ανεκτών ορίων· στο να επιτρέπουν τη διαδοχή των διάφορων κομμάτων στην εξουσία ...».¹ Έτσι, ο φιλελεύθερος σοσιαλισμός του Ροσέλι ενσωματώνει τη φιλελεύθερη δημοκρατία. Για αυτόν, όσο και για τους δημοκράτες από τους οποίους εμπνέεται, το επίθετο «φιλελεύθερος» δεν επιτελεί μόνο μια αντιβαρική αλλά και μια εκπλουραλιστική λειτουργία: εγγυάται την ύπαρξη «διάφορων κομμάτων» (που σημαίνει περισσότερα του ενός), προσφέροντας σε όλα τους ευκαιρίες επικράτησης. Ο φιλελεύθερος σοσιαλισμός, γράφει η Νάντια Ουρμπινάτι, στην εισαγωγή της στην αμερικανική έκδοση του εν λόγω έργου του Ροσέλι, απαιτεί «αφοσίωση σε ένα πλαίσιο που προϋποθέτει μια ανταγωνιστική και πλουραλιστική κοινωνία ...».²

Ο Μαρξ, πολύ καιρό πριν, υποστήριξε ότι η οριστική επικράτηση του προλεταριάτου στην ταξική πάλη θα επέφερε τον τερματισμό όλων των μορφών κοινωνικού ανταγωνισμού. Θα συγκροτούνταν μία και μοναδική τάξη

¹ Ροσέλι Κάρλο, *Φιλελεύθερος σοσιαλισμός*, μτφρ. Αχιλλέας Καλαμαράς, εισ. Θανάσης Γιαλκέτσης, επίμ. Serge Audier και Γιώργος Σιακαντάρης, Πόλις, Αθήνα 2013(1930), σ. 238-239 (1η έκδ.: Κούριερ Εκδοτική, Αθήνα 2005). (Σ.Τ.Μ.)

² Rosselli Carlo, *Liberal socialism*, μτφρ. William McCuaig, εισ.-επιμ. Nadia Urbinati, σε συνεργασία με το Ίδρυμα Ροσέλι του Τορίνο, Princeton University Press, Πρίνστον, Νιου Τζέρσεϊ, 1994, p. xxxvi. (Σ.Τ.Μ.)

ίσων πολιτών: μία τάξη, ένα σύνολο συμφερόντων· τίποτα σπουδαίο δεν θα απέμενε προς συζήτηση. Ο πλουραλισμός θα μπορούσε ακόμη να υφίσταται, αλλά θα ήταν ένας πλουραλισμός αρχιτεκτονικών υφών, λογοτεχνικών θεωριών, αθλητικών συλλόγων – σε καμία πάντως περίπτωση «διάφορων κομμάτων» ανταγωνιζόμενων για την εξουσία. Ο τερματισμός του ανταγωνισμού δεν είναι κάτι στο οποίο θα προσέβλεπα με ανυπομονησία· θα ήταν μια ανελεύθερη εξέλιξη. Ο θρίαμβος ενός «φιλελεύθερου» κομμουνισμού, αν θα μπορούσε να υπάρξει κάτι τέτοιο, θα έμοιαζε πολύ διαφορετικός.

Το «φιλελεύθερος» είναι ένα βαρυσήμαντο επίθετο, με τα αντίβάρά του να δεσμεύουν όχι μόνο τους λαϊκιστές δημαγωγούς αλλά ταυτόχρονα και τους αγαπημένους μας αριστερούς, όταν και όποτε κερδίζουν τις εκλογές. Εξετάζοντάς το εκ των υστέρων, εμείς, οι φιλελεύθεροι δημοκράτες, θα έπρεπε να είχαμε απορρίψει το σχέδιο Ρούζβελτ για διεύρυνση της σύνθεσης του Ανώτατου Δικαστηρίου το 1937.³ Κάτι τέτοιο υπήρξε παράδειγμα αριστερού λαϊκισμού, συγκρίσιμου ωστόσο της επίθεσης του πρόεδρου Τραμπ στη δικαιοσύνη – παράδειγμα δεξιού λαϊκισμού. Πράγματι, οι δικαστικές αποφάσεις λαμβάνονται εν μέρει, πιθανότατα εν πολλοίς, με πολιτικά κριτήρια. Για αυτό, οι φιλελεύθεροι δημοκράτες θα πρέπει να προκρίνουν την υπακοή της δικαστικής εξουσίας στη νομοθετική – εξαιρούμενων όσων περιπτώσεων άπτονται των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των πολιτικών ελευθεριών, όπου εκεί θέλουμε στρατευμένους δικαστές. Πιο γενικά, ο δικαστικός επαγγελματισμός μπορεί να αποτελέσει ουσιώδη πτυχή των φιλελεύθερων αντίβαρων, όπως διδαχτήκαμε από την κήρυξη αρκετών από τα εκτελεστικά διατάγματα του Τραμπ ως αντισυνταγματικών.

Σύμφωνα με ένα παλιό δόγμα των σοσιαλιστών μαχητών, η ανατροπή του καπιταλισμού θα απαιτήσει μια δικτατορική περίοδο ή, τουλάχιστον, μια προσωρινή αναστολή των πολιτικών ελευθεριών – μια δημοκρατική δικτατορία του προλεταριάτου ή, πιθανότατα, μια αντιδημοκρατική δικτατορία της πρωτοπορίας του προλεταριάτου. Η λειτουργία όσων δικαστηρίων υπερασπιστούν τις πολιτικές ελευθερίες αναμφίβολα θα διακοπεί – ή οι δικαστές τους θα αντικατασταθούν από εγκάθετους της πρωτοπορίας που θα κάνουν ό,τι τους λένε. Οι φιλελεύθεροι σοσιαλιστές δεν αρνούνται αναγκαστικά ότι η οριστική ανατροπή του καπιταλισμού θα απαιτήσει μάλλον μέτρα τέτοιας έντασης. Αν κάποιος πιστεύει στην οριστικότητα, τότε δεν μπορεί να επιτρέψει «τη διαδοχή των διάφορων κομμάτων στην εξουσία». Ωστόσο, τα αυταρχικά μέτρα που θα απαιτηθούν για την αποτροπή αυτής της

³ Στις 5 Φεβρουαρίου 1937, ο αμερικανός πρόεδρος Φραγκλίνος Ρούζβελτ ανακοίνωσε ένα σχέδιο αύξησης του αριθμού των μελών του Ανώτατου Δικαστηρίου. Σκόπευε έτσι να πλαισιώσει τον ανώτατο αυτό θεσμό με φίλα προσκείμενους σε αυτόν δικαστές προκειμένου να διασφαλίσει τις θετικές τους γνωμοδοτήσεις αναφορικά με τη φιλεργατική του πολιτική (Νιου Ντιλ). (Σ.τ.Μ.)

διαδοχής δεν θα οδηγήσουν στον σοσιαλισμό που εμείς, οι φιλελεύθεροι σοσιαλιστές, επιθυμούμε.

Το επίθετο «φιλελεύθερος» σημαίνει ότι ο σοσιαλισμός μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο με τη συναίνεση του λαού· θα πρέπει να διεκδικηθεί με δημοκρατικά μέσα. Ο αγώνας έχει ήδη υπάρξει μακρύς, και έχουν υπάρξει και θα συνεχίσουν να υπάρχουν συμβιβασμοί καθοδόν – με αντίπαλους τα δικαιώματα των οποίων χρήζουν σεβασμού. Δύο βήματα μπροστά και ένα πίσω είναι μακράν καλύτερα από ό,τι τρία βήματα μπροστά πάνω από τα πτώματα των αντίπαλών μας.

Επιπλέον, το επίθετο «φιλελεύθερος» υποδηλώνει ότι μεταξύ των σοσιαλιστών θα υπάρχουν περιθώρια διαφωνιών σε σχέση με τη στρατηγική και τις τακτικές του αγώνα, όπως και με τους βραχυπρόθεσμους και μακροπρόθεσμους στόχους του. Επομένως, θα υπάρχουν πολλοί σοσιαλισμοί, και θα πρέπει να αναμένουμε τη λειτουργία κομμάτων, συνδικάτων και ιδεολογικών ομαδώσεων διάφορων ειδών που να ανταγωνίζονται για μέλη και επιρροή εντός ενός φιλελευθερο-δημοκρατικού πλαισίου. Όπως ισχυρίζεται ο Ροσέλι, ο ανταγωνισμός θα είναι συνεχής, εφόσον, σε τελική ανάλυση, το επίθετο «φιλελεύθερος» σημαίνει ότι «ο σοσιαλισμός δεν είναι ένα στατικό και θεωρητικό ιδανικό, το οποίο κάποτε θα μπορέσει να πραγματοποιηθεί πλήρως».⁴ Ο κόσμος αλλάζει· νέες ανισότητες αναδύονται στη θέση των παλιών· οι αναμεταξύ μας διαφωνίες δεν σταματούν ποτέ· η σοσιαλιστική πολιτική συνεπάγεται συνεχή ενασχόληση. Όπως πρότεινε ο Έντουαρντ Μπέρνσταϊν πολύ καιρό πριν, το κίνημα είναι σημαντικότερο του σκοπού. Ή, όπως γράφει ο Ροσέλι, «ο σκοπός ζει στις σημερινές μας δραστηριότητες».⁵ Το επίθετο «φιλελεύθερος» εχθρεύεται τα «υπαρκτά τέλη» της ιστορίας.

Οι σοσιαλιστές προσδιορίζονται, σύμφωνα με τον Ροσέλι, από την ενεργό τους προσήλωση στην υπόθεση των φτωχών και των καταπιεσμένων. Ωστόσο, η ίδια αυτή δέσμευση δεν μπορεί να οριστεί από ένα περιεκτικό δόγμα. Δεν αποτυπώνεται σε μία και μοναδική, ορθή ιδεολογική θέση που μια ελίτ μυημένων, μια πολιτική πρωτοπορία, μπορεί να επιβάλλει στους υπόλοιπους από εμάς. «Δεινά θα προκληθούν», λέει ο Ροσέλι, «αν αποπειραθούμε να προσδέσουμε ένα κίνημα μακραίωνης εξέλιξης, ένα κίνημα ακαταμάχητα πολυφωνικό, σε ένα δεδομένο φιλοσοφικό πιστεύω».⁶ Αναμφισβήτητα, αμέτρητα δεινά επήλθαν μέσα στον χρόνο από την προσπάθειά μας να ενεργήσουμε με αυτόν τον τρόπο. Οι φιλελεύθεροι σοσιαλιστές θα παραμείνουν σκεπτικιστές ακόμα και απέναντι στα δόγματα στα οποία έχουν στρατευθεί· μια δόση ειρωνείας ενυπάρχει σε όλες τις φιλελεύθερες δεσμεύσεις.

⁴ Ροσέλι Κάρλο, *Φιλελεύθερος σοσιαλισμός*, ό.π. σ. 219. (Σ.τ.Μ.)

⁵ Ροσέλι Κάρλο, *Φιλελεύθερος σοσιαλισμός*, ό.π. σ. 219. (Σ.τ.Μ.)

⁶ Ροσέλι Κάρλο, *Φιλελεύθερος σοσιαλισμός*, ό.π. σ. 281-282. (Σ.τ.Μ.)

Ο αναβιωμένος δημοκρατικός σοσιαλισμός στις Ηνωμένες Πολιτείες φαντάζει σήμερα ακαταμάχητα πολυφωνικός, αν και ορισμένες από τις φωνές του στερούνται κριτικής διάθεσης – πανέτοιμες σχεδόν να αρνηθούν την πολιτική ορθοφροσύνη όλων των άλλων. Η πρόληψη των δεινών θα απαιτήσει μια επίμονη δέσμευση στο επίθετο «φιλελεύθερος».

Εθνικιστές είναι όσοι θέτουν πρώτα τα συμφέροντα του δικού τους έθνους. Φιλελεύθεροι εθνικιστές είναι όσοι κάνουν το ίδιο και οι οποίοι, την ίδια στιγμή, αναγνωρίζουν και το δικαίωμα των άλλων να πράττουν ανάλογα. Και στη συνέχεια, επιμένουν ότι όλα αυτά τα «πρώτα» θα πρέπει να εναρμονιστούν. Αναγνωρίζουν το δίκαιο και τη νομιμότητα των συμφερόντων των διάφορων εθνών. Όπως οι φιλελεύθεροι δημοκράτες θέτουν όρια στην εξουσία των θριαμβευουσών πλειοψηφιών, και οι φιλελεύθεροι σοσιαλιστές θέτουν όρια στην αυθεντία των θεωρητικόπληκτων πρωτοποριών, έτσι ακριβώς και οι φιλελεύθεροι εθνικιστές θέτουν όρια στον συλλογικό ναρκισσισμό των εθνών.

Εμείς, οι υπερασπιστές του επίθετου «φιλελεύθερος», δεν αρνούμαστε ότι οι πλειονότητες έχουν δικαιώματα, ότι οι θεωρίες για την κοινωνία και την οικονομία είναι πολιτικά επωφελείς και ότι το εθνικό ανήκει συνιστά μια γνήσια αξία. Ωστόσο, υπερασπιζόμαστε τις μειονότητες ενάντια στην τυραννία της πλειονότητας και τους απλούς ακτιβιστές ενάντια στην αλαζονεία της πρωτοπορίας. Επιπλέον, υπερασπιζόμαστε τα έθνη που χρειάζονται κράτος ενάντια σε οποιαδήποτε αντιτιθέμενα έθνη-κράτη: τους Κούρδους, τους Παλαιστίνιους και τους Θιβετιανούς, για παράδειγμα, ενάντια στην Τουρκία, το Ισραήλ και την Κίνα – το κάνουμε όμως αυτό χωρίς να αρνούμαστε τα εθνικά δικαιώματα των Τούρκων, των Ισραηλινών και των Κινέζων.

Αντιθέτως, όσοι αυτοαποκαλούνται «κοσμοπολίτες» καταδικάζουν όλους τους εθνικισμούς και αρνούνται την ηθική αξία της εθνικής ένταξης. Μπορεί να υπάρξει ένας φιλελεύθερος κοσμοπολιτισμός; Εφόσον οι φιλόσοφοι του κοσμοπολιτισμού αποδέχονται ότι ο κόσμος αποτελείται από άτομα προικισμένα με δικαιώματα, θα πρέπει οπωσδήποτε να χαρακτηριστούν φιλελεύθεροι. Ωστόσο, η πλειονότητα αυτών των ατόμων αποδίδουν μεγάλη σημασία στην εντόπιά τους ένταξη, αναγνωρίζοντας τους εαυτούς τους ως Γάλλους, Γιαπωνέζους, Άραβες, Νορβηγούς – και όχι ως πολίτες του κόσμου. Η άρνηση κάποιου να αναγνωρίσει αυτούς τους αυτοπροσδιορισμούς, και να εκτιμήσει τον πλουραλισμό που πηγάζει από αυτούς, δεν μου φαίνεται φιλελεύθερη. Ένα παγκόσμιο, κοσμοπολιτικό κράτος θα υποχρεωνόταν να καταπιέσει βάναυσα την εθνική ταυτότητα ή την εθνοτική αφοσίωση (σχεδόν) όλων. Προς αποφυγή της βαναυσότητας, οι φιλελεύθεροι κοσμοπολίτες θα πρέπει να συνεννοηθούν με τους φιλελεύθερους εθνικιστές. Η συνεννόηση θα λάβει το όνομα «διεθνισμός».

Το επίθετο «φιλελεύθερος» μετουσιώνει τον εθνικισμό σε οικουμενιστική αρχή. Η Ιαίλ Ταμίρ, ισραηλινή ακαδημαϊκός, που διητέλεσε για κάποιο διάστημα και πολιτικός, συγγραφέας του έργου *Φιλελεύθερος*

εθνικισμός, του δεύτερου έργου αναφοράς για το παρόν κείμενο, αποσαφηνίζει emphatically το σημείο αυτό όταν γράφει ότι «η αναγνώριση της σπουδαιότητας του πολιτισμικού ανήκειν, και ... η διεκδίκηση ενός γενικού δικαιώματος στην πολιτισμική και εθνική αυτοδιάθεση, θα πρέπει επομένως να τεθούν στο επίκεντρο οποιασδήποτε [φιλελεύθερης] θεωρίας εθνικισμού».⁷ Μια συνέπεια αυτού του «γενικού δικαιώματος» είναι ότι όλα τα έθνη θα πρέπει να αναγνωρίζουν τις αξιώσεις των γειτόνων τους αφήνοντάς τους χώρο.

Ο άγγλος πολιτικός θεωρητικός Τόμας Χομπς, αναλογιζόμενος τις κακουχίες όσων προσφύγων δραπετεύουν από συνθήκες λιμού ή διώξεων, έγραφε ότι οι άνθρωποι που ζουν σε όμορα κράτη θα χρειαστεί μάλλον να «συμπυχθούν» έτσι ώστε να αφήσουν χώρο για αυτούς. Ένας υπερφιλελεύθερος εθνικισμός θα μπορούσε να αξιώσει κάτι τέτοιο, αν και πρόκειται για υπερβολική απαίτηση – εφόσον η υποδοχή των προσφύγων σπάνια προϋποθέτει τέτοιες πληθυσμιακές συμπύξεις των ημεδαπών. Υπάρχει μια άλλη αξίωση του φιλελεύθερου εθνικισμού που είναι ευκολότερο να εγερθεί: τα ιμπεριαλιστικά έθνη-κράτη που έχουν επεκταθεί σε βάρος άλλων εθνών πρέπει να αποσυρθούν από αυτά και να συρρικνώσουν το μέγεθός τους. Αμφιβάλλω αν μπορεί να υπάρξει κάτι σαν «φιλελεύθερος ιμπεριαλισμός», αλλά, αν υπήρχε, θα ήταν ένας ιμπεριαλισμός γνήσια δεσμευμένος στη μελλοντική του συρρίκνωση – αφήνοντας χώρο για τα υποτελή έθνη.

Οι ριζοσπάστες υπερασπιστές της «Μικρής Αγγλίας» στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα και τις αρχές του εικοστού ήταν αντι-ιμπεριαλιστές και συνάμα καλοί φιλελεύθεροι εθνικιστές. Το «Μεγάλο Ισραήλ» συνιστά σήμερα παράδειγμα ανελεύθερου εθνικισμού, ενώ οι υπερασπιστές του «μικρού Ισραήλ» είναι φιλελεύθεροι σιωνιστές – όπως η Ταμίρ, η οποία παραπέμπει στους Γιρονδίνους της Γαλλικής Επανάστασης: ήθελαν να δημιουργήσουν ελεύθερα έθνη-κράτη, γράφει, «στα εδάφη που η Γαλλία είχε κατακτήσει ...». Το ίδιο και η Ταμίρ, στα εδάφη που το Ισραήλ έχει κατακτήσει.

Το επίθετο «φιλελεύθερος» συμπυλώνει τα συμφέροντα υπάρχοντων και επίδοξων εθνών· αναγνωρίζει επίσης τα δικαιώματα των μειονοτήτων εντός των κρατών που τα έθνη συγκροτούν. Η πλειονότητα των εθνών-κρατών συμπεριλαμβάνει εθνοτικές και θρησκευτικές μειονότητες, με τον φιλελευθερισμό τους να κρίνεται από τον τρόπο μεταχείρισής τους. Μειονοτικοί και μη απολαμβάνουν τα ίδια δικαιώματα και υποχρεώσεις; Διαθέτουν τις ίδιες οικονομικές ευκαιρίες; Αν εντοπίζονται γεωγραφικά σε συγκεκριμένες περιφέρειες, απολαμβάνουν έναν τέτοιο βαθμό πολιτικής ή πολιτισμικής αυτονομίας που να συνάζει με την ιστορία και την τρέχουσά τους κατάσταση; Αποτελούν οι ομοσπονδιακές ρυθμίσεις προϊόν δημοκρατικών διαδικασιών; Ο канаδικός «ασύμμετρος ομοσπονδισμός», παραχωρώντας

⁷ Tamir Yael, *Liberal nationalism*, Princeton University Press, Πρίνστον, Νιου Τζέρσεϊ 1993. (Σ.τ.Μ.)

διευρυμένα δικαιώματα στο γαλλόφωνο Κεμπέκ, συνιστά το δημοκρατικό και συνεργατικό επίτευγμα μιας διεκδικητικής μειονότητας και ενός φιλελεύθερου έθνους.

Ο φιλελεύθερος προσδιορισμός του εθνικισμού ευνοεί την πολλαπλότητα των εθνών· όπως ακριβώς ισχύει με τον φιλελεύθερο προσδιορισμό κάθε επιμέρους εθνικισμού. Τα φιλελεύθερα έθνη δεν συγκροτούνται και δεν ορίζονται στη βάση «του αίματος και του χώματος», της θείας εκλογής ή μιας ιστορίας με αφετηρία τις απαρχές του χρόνου και με αδιάλειπτη συνέχεια. Το αίμα συνεχώς αναμιγνύεται· η γεωγραφία αλλάζει με το πέρασμα του χρόνου· ο Θεός δεν παρεμβαίνει· οι ιστορίες αλληλοδιαπλέκονται. Το εθνικό αφήγημα εν μέρει αληθεύει, εν μέρει επινοείται, ενώ αναθεωρητές ιστορικοί αμφισβητούν από καιρό σε καιρό την τρέχουσά του εκδοχή.

Τα φιλελεύθερα έθνη δεν διακρίνονται ούτε για την ιδεολογική τους συνοχή· τα μέλη τους είναι βασιλικοί και δημοκρατικοί, ελευθεριστές και σοσιαλιστές, συντηρητικοί και ριζοσπάστες. Μια πολυεθνική, πολυφυλετική και πολυθρησκευτική χώρα, όπως οι Ηνωμένες Πολιτείες, καθορίζεται σε σημαντικότερο βαθμό από την πολιτική της. Συνέχεται από τη δέσμευση των πολιτών της σε ένα συγκεκριμένο σύστημα διακυβέρνησης και από την αναγνώριση από μεριάς τους της αυθεντίας ιδρυτικών κειμένων όπως η Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας και το Σύνταγμα. Όσοι απορρίπτουν αυτή την πολιτική ή αμφισβητούν αυτή την αυθεντία χαρακτηρίζονται «αντιαμερικανοί» – όπως συνέβη με τα μέλη του Κομμουνιστικού Κόμματος τη δεκαετία του 1950. «Σε μια κοινωνία όμως, όπου η κοινωνική συνοχή βασίζεται σε εθνικά, πολιτισμικά ή ιστορικά κριτήρια», γράφει η Ταμίρ, «η διατύπωση αντικομμουνιστικών απόψεων δεν οδηγεί αναγκαστικά στον αφορισμό». Δεν υπήρξαν γάλλοι δεξιόι πολιτικοί που να κατηγορήσαν γάλλους κομμουνιστές ότι επιδίδονταν σε «αντιγαλλικές δράσεις». Ή, ακόμα σημαντικότερα: «ο ντε Γκολ ποτέ δεν αρνήθηκε ότι ο Σαρτρ αποτελούσε ευυπόληπτο μέλος του γαλλικού έθνους».⁸

Ο κοινοτισμός αναφέρεται στον στενό δεσμό μιας ομάδας ανθρώπων που αφοσιώνονται από κοινού σε μια θρησκεία, κουλτούρα ή πολιτική. Όπως οι εθνικιστές, στοχεύουν στην προαγωγή των συμφερόντων της κοινότητάς τους, με μια ενδοστρεφή ωστόσο εστίαση· επικεντρώνονται στην ποιότητα ή την ένταση του δημόσιού τους βίου. Ο πολιτειακός ρεπουμπλικανισμός είναι πιθανότατα η πλέον γνωστή εκδοχή του κοινοτισμού. Ο Ζαν-Ζακ Ρουσό είναι ένας από τους προφήτες του, χωρίς βεβαίως να μπορεί να χαρακτηριστεί φιλελεύθερος. Ο Ρουσό περιγράφει τον ιδανικό πολίτη – έναν άνδρα (οι γυναίκες δεν συμπεριλαμβάνονταν ακόμη) που τρέχει από συνέλευση σε συνέλευση και που αντλεί μεγαλύτερη ικανοποίηση από τον πολιτικό παρά

⁸ Στο ίδιο, σ. 90. (Σ.τ.Μ.)

από τον ιδιωτικό του βίο. Η πολιτειότητα συνεπάγεται μια δέσμευση που αποκλείει όλες τις υπόλοιπες· οι δευτερεύουσες ενώσεις συνιστούν απειλή για την ακεραιότητα της πολιτείας.

Η ρουσοϊκή πολιτεία είναι επίσης ένα ανελεύθερο έθνος-κράτος, όπως ο ίδιος διασαφηνίζει στη *Διακυβέρνηση της Πολωνίας*,⁹ όπου περιγράφει την εκπαίδευση των μελλοντικών πολιτών: πρέπει να μελετούν πολωνική ιστορία, πολωνική γεωγραφία, πολωνικό πολιτισμό, πολωνική γραμματεία – και τίποτε άλλο. «Η εκπαίδευση οφείλει να προσδώσει στις ψυχές τους εθνικό χαρακτήρα και να κατευθύνει τις γνώμες και τις προτιμήσεις τους έτσι ώστε να γίνουν πατριώτες από κλίση, πάθος και ανάγκη».¹⁰ Σε αυτή την περίπτωση, κοινοτισμός και εθνικισμός συγκλίνουν σε μια ριζικά ανελεύθερη ένωση.

Συνήθιζα να διδάσκω ρουσοϊκή πολιτική και πάντα ένιωθα ότι η πολιτεία του ήταν μια υπερθερμασμένη κοινότητα. Ένας φιλελεύθερος κοινοτισμός θα χαμήλωνε τη θερμοκρασία. Θα επέτρεπε στους πολίτες να αποφύγουν (κάποιοι) συνελεύσεις για χάρη της προσωπικής τους ευτυχίας – να παρακολουθήσουν έναν αγώνα μπείζμπολ, να πάνε στον κινηματογράφο, να παίξουν με τα παιδιά τους, να φροντίσουν τον κήπο, να κάνουν έρωτα ή απλώς να αράξουν με φίλους και να κουβεντιάσουν. Θα συνδύαζε τον ζήλο της συμμετοχικής δημοκρατίας με τη μετριοπάθεια της αντιπροσωπευτικής, έτσι ώστε άνδρες και γυναίκες που δεν αρέσκονται στην πολιτική να εξακολουθούν να έχουν λόγο στις πολιτικές αποφάσεις. Το εκπαιδευτικό του σύστημα θα στόχευε στη διαμόρφωση πατριωτών από επιλογή και όχι από υποχρέωση. Οι μαθητές θα διαβάζουν μυθιστορήματα μεταφρασμένα από άλλες γλώσσες και θα μελετούν την ιστορία και τη γεωγραφία άλλων χωρών.

Εναλλακτικά, οι φιλελεύθεροι κοινοτιστές θα μπορούσαν να παρακάμψουν τελείως τον πολιτειακό ρεπουμπλικανισμό, υποστηρίζοντας ότι το κράτος θα πρέπει να είναι μια φιλελεύθερη δημοκρατία ή μια φιλελεύθερη σοσιαλδημοκρατία, η οποία να παρέχει το πλαίσιο για μια ποικιλότητα κοινοτήτων, κάποιων θερμασμένων και κάποιων όχι. Αυτή είναι η προτιμώμενή μου εκδοχή για τον κοινοτισμό. Αφήστε να ανθήσουν πολλές κοινότητες! Φυσικά, κάποιοι θα επιλέξουν μόνο μία, θα αφεθούν στην ένταση του κοινού της βίου και θα διαχωριστούν ριζικά από τους συμπολίτες τους, στρεφόμενοι ίσως ακόμα και εναντίον τους. Η ταυτοτική πολιτική προκύπτει συνήθως από μια στενή επικέντρωση στο συμφέρον της ομάδας, στηριζόμενη ωστόσο και υποθαλπόμενη από έναν ανελεύθερο κοινοτισμό.

Αρκετοί από εμάς θα επιλέξουμε αντιθέτως να ενταχθούμε σε διαφορετικές κοινότητες, με την ένταση της δέσμευσής μας να ποικίλει καθόλη την πολλαπλότητα των εντάξεών μας. Μπορώ να είμαι, όλα την ίδια στιγμή, εβραίος, σοσιαλιστής, ακαδημαϊκός πολιτικός θεωρητικός, νεοϋορκέζος,

⁹ Ρουσό Ζαν Ζακ, *Σχέδιο συντάγματος για την Κορσική. Στοχασμοί για τη διακυβέρνηση της Πολωνίας και τη σχεδιαζόμενη μεταρρύθμισή της*, μτφρ. Κατερίνα Κέη, εισ.-επιμ. Αλέξανδρος Α. Χρύσης, Πολύτροπον, Αθήνα 2006. (Σ.τ.Μ.)

¹⁰ Στο ίδιο, σ. 166-167. (Σ.τ.Μ.)

σύζυγος και πατέρας (και παππούς), και ενεργός, αν και μερικής απασχόλησης, πολίτης της αμερικανικής πολιτείας.

Υποθέτω ότι το επίθετο «φιλελεύθερος» λειτουργεί με τον ίδιο σχεδόν τρόπο στην περίπτωση των Καθολικών, των Προτεσταντών, των Μουσουλμάνων, των Ινδουιστών και των Βουδιστών – και θα προσπαθήσω να αναφερθώ γενικά στις φιλελεύθερες θρησκείες αμέσως παρακάτω. Ωστόσο, οι φιλελεύθεροι Εβραίοι αποτελούν ξεχωριστή περίπτωση, εφόσον οι Εβραίοι συνιστούν τόσο εθνική όσο και θρησκευτική κοινότητα. Επομένως είμαστε, ή θα έπρεπε να είμαστε, τόσο εθνικά όσο και θρησκευτικά, φιλελεύθεροι – πράγμα που σημαίνει ότι καμία θεολογική ή ιδεολογική, θρησκευτική ή κοσμική δέσμευση δεν θα μπορούσε ποτέ να θεωρηθεί αντιεβραϊκή. Οι άθεοι Εβραίοι δεν είναι «αποστάτες» Εβραίοι· είναι τόσο Εβραίοι όσο και οι Ορθόδοξοι Εβραίοι, εφόσον όλοι μας ανήκουμε στον εβραϊκό λαό.

Οι φιλελεύθεροι θρησκευόμενοι Εβραίοι δεν διαφέρουν σε τίποτα από τους φιλελεύθερους Καθολικούς, Προτεστάντες, Μουσουλμάνους και ούτω καθεξής. Πιθανότατα, όλοι αυτοί θεωρούν θεμιτή την ύπαρξη άλλων θρησκειών· το επίθετο «φιλελεύθερος» επιτελεί και εδώ μια εκπλουραλιστική λειτουργία. Με τον ίδιο σχεδόν τρόπο που λειτουργεί σε σχέση με την ιδεολογία, θα πρέπει να λειτουργεί και σε σχέση με τη θρησκεία. Οι φιλελεύθεροι πιστοί αναγνωρίζουν το δικαίωμα στη διαφοροποίηση – έτσι εξηγούνται τα δικαιώματα των αιρετικών και των άπιστων. Έτσι εξηγείται επίσης και ο πολλαπλασιασμός των ομολογιών και των σεκτών που φύονται στις ανοιχτωσιές της κοινωνίας των πολιτών αφήνοντας χώρο και για άλλες ομάδες. Τα μέλη όλων αυτών των ομάδων θα υποστηρίζουν μάλλον τις πεποιθήσεις τους ενθουσιωδώς, αλλά όχι φανατικά. Όπως ακριβώς οι φιλελεύθεροι σοσιαλιστές απορρίπτουν την ιδέα μιας δικτατορίας των πρωτοπόρων, έτσι και οι φιλελεύθεροι πιστοί απορρίπτουν οποιαδήποτε χρήση καταναγκασμού σε ζητήματα πίστης. Η πίστη είναι ελεύθερη.

Οι φιλελεύθεροι πιστοί δεν θα αναγνωρίζουν την ισοδύναμη εγκυρότητα άλλων δοξασιών, αλλά την αντίστοιχη ειλικρίνεια όσων τις ενστερνίζονται. Οι άλλοι, θα μπορούσε να σκεφτεί ένας φιλελεύθερος, πιστεύουν σε ό,τι πιστεύουν με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που και εγώ πιστεύω σε ό,τι πιστεύω – και έτσι δύναμαι να αναγνωρίζω την αξία των δοξασιών τους για αυτούς (εφόσον συνειδητοποιώ την αξία των δοξασιών μου για εμένα). Για αυτό, θα πρέπει να γίνονται ανεκτές οι δράσεις, και καμιά φορά οι αρνήσεις ανάληψης δράσης, που αυτές οι δοξασίες συνεπάγονται. Η αποδοχή των ριζοσπαστών άπιστων είναι μάλλον πιο δύσκολη, αν και παραμένει προαπαιτούμενο του επίθετου «φιλελεύθερος».

Μια ανελεύθερη θρησκεία περιγράφεται εύκολα· απαντάται τουλάχιστον τόσο συχνά όσο και ο ιδεολογικός φανατισμός. Οποιαδήποτε θρησκεία υποτάσσει τις γυναίκες –κάτι που ουσιαστικά σημαίνει οποιαδήποτε θρησκεία στις ορθόδοξες ή φονταμενταλιστικές της εκδοχές– είναι προφανώς

ανελεύθερη. Παρομοίως, όσοι πιστεύουν ότι η θρησκεία ή η αθρησκία των άλλων τους υποχρεώνει σε αιώνια υποταγή (ή καταδίκη) και ότι αυτοί, ως αληθινοί πιστοί, είναι ηθικά επιφορισμένοι να τους σώσουν από αυτήν τη μοίρα – είναι ανελεύθεροι, και μάλιστα έμπρακτα. Ωστόσο, ο χαρακτηρισμός ισχύει κάλλιστα και για όσους νομίζουν ότι η σωτηρία δεν είναι αναγκαία ή εφικτή. Όσοι Εβραίοι πιστεύουν ότι η πλειονότητα των μη Εβραίων δεν θα αξιωθούν να δουν τον επερχόμενο κόσμο είναι ανελεύθεροι Εβραίοι, όπως ακριβώς οι Ευαγγελιστές Προτεστάντες που πιστεύουν ότι οι Εβραίοι είναι καταδικασμένοι στην πυρά της κόλασης είναι ανελεύθεροι χριστιανοί. Μακράν πιο επικίνδυνος ωστόσο, είναι οι ζηλωτές που επιδιώκουν να «επιβάλλουν το τέλος» και να εγκαθιδρύσουν το μεσσιανικό βασίλειο – είτε το Ισλαμικό Χαλιφάτο είτε την Αγία Κοινοπολιτεία του Ιησού Χριστού είτε οποιαδήποτε άλλη θρησκευτική εκδοχή τερματισμού της κοσμικής ιστορίας. Η πλειονότητα των φιλελεύθερων πιστών βλέπει πιθανότατα με σκεπτικισμό ή ειρωνεία τους έσχατους χρόνους.

Από την προηγηθείσα ανάλυση της φιλελεύθερης και της ανελεύθερης θρησκείας απορρέει το συμπέρασμα ότι η κρατική εξουσία δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την κατήχηση των μελλοντικών πολιτών στην ορθόδοξη εκδοχή του Ιουδαϊσμού ή του Καθολικισμού (ή οποιασδήποτε άλλης θρησκείας) ή τη δίωξη αιρετικών ή άπιστων. Ένα φιλελεύθερο έθνος-κράτος θα μπορούσε να δίνει ιδιαίτερο βάρος στην πλειονοτική θρησκεία στο εκπαιδευτικό του σύστημα, εφόσον αυτή η θρησκεία έχει ίσως διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην εθνική του ιστορία. Ωστόσο, δεν θα μετέτρεπε αυτήν τη θρησκεία σε αντικείμενο σχολικού κατηχητισμού – όπως ακριβώς ένας φιλελεύθερος σοσιαλισμός στην εξουσία δεν θα μετέτρεπε τη σοσιαλιστική ιδεολογία σε αντικείμενο σχολικού κατηχητισμού (πράγμα που συνέβη με τους ανελεύθερους σοσιαλιστές στη Σοβιετική Ένωση). Θα δίδασκε επίσης την ιστορία τοπικών μειονοτικών θρησκειών, όπως και την ιστορία άλλων χωρών και των θρησκειών τους: των αρχαίων Ελλήνων, των αρχαίων Ισραηλιτών, των απαρχών του Ισλάμ, του κινεζικού Κομφουκιανισμού, και πολλών άλλων. Δεν θα υποστήριζε και δεν θα προωθούσε καμία συγκεκριμένη εκδοχή οποιασδήποτε θρησκείας (ή οποιασδήποτε ιδεολογίας). Υφίσταται πληθώρα τρόπων θρησκευέσθαι – με όλους τους αναγνωρισμένους, με όλους τους προστατευμένους, με κανέναν τους όμως προτεραιοποιημένο, από το επίθετο «φιλελεύθερος».

Οι περισσότεροι άνθρωποι θεωρούν μάλλον ότι ένας φιλελεύθερος Εβραίος ή ένας Καθολικός (ή ένας φιλελεύθερος οποιουδήποτε άλλου δόγματος) είναι ένας Εβραίος ή ένας Καθολικός που ψηφίζει Δημοκρατικούς. Αυτό εν μέρει αληθεύει, εφόσον το επίθετο «φιλελεύθερος» είναι μεταβιβάσιμο, με συνέπεια οι φιλελεύθεροι πιστοί να είναι κατά πάσα πιθανότητα φιλελεύθεροι δημοκράτες και (στις Ηνωμένες Πολιτείες) φιλελεύθεροι Νιου Ντίλερς ή σοσιαλδημοκράτες. Το Δημοκρατικό Κόμμα έχει εδώ και αρκετά χρόνια

υπάρξει η προσφιλής πολιτική στέγη για όλους αυτούς. Έχουμε ωστόσο γνωρίσει (σίγουρα στο παρελθόν) φιλελεύθερους Ρεπουμπλικανούς, οι οποίοι υπερασπίζονται τη συνταγματική δημοκρατία, πιστεύουν στην ανεξάρτητη δικαιοσύνη, νιώθουν άνετα εντός μιας πλουραλιστικής κοινωνίας και αποδέχονται την κυβερνητική εναλλαγή.

Αξίζει να τεθεί το ερώτημα αν υφίστανται ομάδες, κόμματα, ιδεολογίες ή ταυτότητες που δεν μπορούν να αλλοιωθούν από το επίθετο «φιλελεύθερος». Θα μπορούσε, για παράδειγμα, να υπάρξει φιλελεύθερος υπερορθόδοξος Εβραίος άνδρας ή φιλελεύθερος φονταμενταλιστής χριστιανός άνδρας; Τα επίθετα δεν δένουν αρμονικά μεταξύ τους. Ίσως, κάποια επιδέξια και ευέλικτα άτομα να μπορούσαν να τα συνταιριάξουν (θα έπρεπε να είναι όμως έτοιμα να φανταστούν τις γυναίκες ως ισότιμους τους). Υποψιάζομαι ωστόσο ότι οι ομόθησκοί τους θα τους αντιμετώπιζαν ως αποστάτες. Δογματικοί θρησκευόμενοι, ανεξαρτήτως θρησκεύματος, δεν μπορούν να είναι φιλελεύθεροι. Όπως μόλις έγραψα, μπορούν να υπάρξουν φιλελεύθεροι ρεπουμπλικανοί, ακόμα και αν στις μέρες μας είναι ελάχιστοι· μπορούν επίσης να υπάρξουν φιλελεύθεροι συντηρητικοί. Έχω ήδη εγείρει αμφιβολίες για το αν μπορούν να υπάρξουν φιλελεύθεροι κομμουνιστές· ο σταλινικός κομμουνισμός σίγουρα δεν μπορεί να ανεχθεί το εν λόγω επίθετο, αν και είμαι σίγουρος ότι έχουν υπάρξει φιλελεύθεροι κομμουνιστές, σίγουρα τον δέκατο ένατο αιώνα, και ίσως υπάρχουν και σήμερα, οι οποίοι πιστεύουν σε μια πολυμορφία κομούνων διάφορων ειδών. Οι φασίστες και οι ναζί δεν μπορούν προφανώς να είναι φιλελεύθεροι. Ο ολοκληρωτισμός είναι ο ιδεότυπος της ανελεύθερης πολιτικής.

Μια φιλελεύθερη μοναρχία είναι δυνατή. Αυτός είναι ο λόγος που χρησιμοποιούμε το επίθετο «απόλυτη» για να περιγράψουμε την ανελεύθερη της εκδοχή. Ένας φιλελεύθερος μονάρχης κυβερνά μόνος και δεν εκθρονίζεται. Αναγνωρίζει ωστόσο την εντός συνταγματικών αντίβαρων πλουραλιστική πολιτική και τη θρησκευτική πολυμορφία. Ένας δεσπότης θα μπορούσε, νομίζω, να είναι πεφωτισμένος –όπως ορισμένοι πράγματι πρέσβευαν ότι είναι τον δέκατο όγδοο αιώνα– αλλά όχι φιλελεύθερος. Ούτε η τυραννία μπορεί να συνταιριάξει με τον φιλελευθερισμό. Αμφιβάλλω αν μπορεί να υπάρξει μια φιλελεύθερη ολιγαρχία, αν και μια φιλελεύθερη αριστοκρατία (στα τζεφερσονιανά πρότυπα) είναι νοητή, εφόσον η ιδιότητα του μέλους παραμένει ανοικτή. Ο συναγωνισμός για την αριστεία και την αρετή και η συνεπαγόμενη κοινωνική κινητικότητα θα μπορούσαν να μοιάζουν κάπως με την κυβερνητική εναλλαγή.

Οι πλείστες από αυτές τις πιθανές χρήσεις του επίθετου «φιλελεύθερος» δεν έχουν νόημα στις μέρες μας. Αλλά αυτές στις όποιες αναφέρθηκα αρχικά μου φαίνονται όχι απλώς σχετικές αλλά και εξαιρετικά κρίσιμες για τη σύγχρονη πολιτική. Έχουμε ανάγκη από φιλελεύθερους δημοκράτες να εναντιωθούν στον νέο λαϊκισμό· φιλελεύθερους σοσιαλιστές να εναντιωθούν στις συχνές αυταρχικές εκτροπές αριστερών καθεστώτων· φιλελεύθερους εθνικιστές να εναντιωθούν στους σύγχρονους ξενοφοβικούς,

αντι-μουσουλμανικούς και αντι-σημιτικούς εθνικισμούς· φιλελεύθερους κοινοτιστές να εναντιωθούν στον αποκλειστικό οίστρο και τον άγριο ομαδισμό ορισμένων «ταυτοπιστών»· και φιλελεύθερους Εβραίους, Χριστιανούς, Μουσουλμάνους, Ινδουιστές και Βουδιστές να εναντιωθούν στην απροσδόκητη επιστροφή του θρησκευτικού ζηλωτισμού. Αυτές είναι μερικές από τις κρισιμότερες πολιτικές μάχες των καιρών μας, με το επίθετο «φιλελεύθερος» να συνιστά το πλέον σημαντικό όπλο μας.